
Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

УДК: 398.47(=161.2):614.26

DOI: 10.31651/2413-8142-2024-33-Temchenko

Andriy Temchenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of the Ukrainian History, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Temchenko, A. (2024) Rimeter structures in the magical practices of Ukrainian healers. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 33, 74–86. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-30-Temchenko

PERIMETER STRUCTURES IN THE MAGICAL PRACTICES OF UKRAINIAN HEALERS

Annotation. *The goal is to gain new knowledge of the mythology of the spatial horizon during the formation of perimenteral constructions of the healing rite. The semantics of perimeter structures, which are used to model the ritual space, are examined in the paper.*

Scientific novelty. *Isolating the perimeter as a separate spatial constant allows to slightly change the focus of the study of the spatial loci of the healing ritual.*

Conclusions. *Healing-and-ritual texts in a certain way duplicate etiological myths, since they are supposed to reproduce the patient's bodily integrity. For this purpose, spatial perimeter structures are modeled, within which stereotypes of the behavior of ritual performers are established and the functionality of household objects is changed. The limit value of the ritual space is adjusted depending on the purpose of its implementation. Thresholds, windows, chimneys, and doors are the critical points that "control" unauthorized exit outside the space established by the ritual. The symbolism of the corner is also associated with the quadrangle, the perpendicular breaks of which form "weak" places, which explains the reproduction of graphemes, monograms or bas-relief images on its outer contours.*

A symbolic form of organization of ritual space is the quadrangle, which demonstrates the way of cultural mastering of the horizontal. The binary opposite to the quadrilateral is the circle, which repeats natural forms. Hence there is the symbolism of the circle in funeral rites, which is seen as a way of returning to the natural state.

Key words: *binary, house, wolf, «life», door, order, corner, treatment, letter, myth, rite, opposition, perimeter, sheet, plow, punishment, field, space, rectangle, word, meanings, tradition, Ukrainians, folklore.*

Андрій Темченко

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0003-3999-9459>

e-mail: temchen@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Темченко А. Периметральні структури в магічних практиках українських знахарів. *Український селянин*. 2024. Вип. 33. С. 74–86. doi: 10.31651/2413-8142-2024-33-Temchenko

ПЕРИМЕТРАЛЬНІ СТРУКТУРИ В МАГІЧНИХ ПРАКТИКАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗНАХАРІВ

Анотація. Мета — отримати нові знання з міфології просторової горизонталі під час формування периметральних конструкцій лікувального обряду. У статті розглянуто семантику периметральних структур, за допомогою яких відбувається моделювання обрядового простору.

Наукова новизна. Виокремлення периметру як окремої просторової константи дозволяє децю змінити фокус вивчення просторових локусів лікувального обряду.

Висновки. Лікувально-обрядові тексти певним чином дублюють етіологічні міфи, оскільки мають відтворити тілесну цілісність хворого. З цієї метою моделюються просторові периметральні структури, в межах яких встановлюються стереотипи поведінки виконавців обряду і змінюється функціонал побутових предметів. Гранична величина обрядового простору коригується залежно від мети його виконання. Критичними точками, які «контролюють» несанкціюваний вихід за межі встановленого обрядом простору, виступають поріг, вікно, комин і двері. З чотирикутником пов'язується також символіка кута, перпендикулярні злами якого утворюють «слабкі» місця, що пояснює відтворення на його зовнішніх контурах графем, монограм або барельєфних зображень.

Знаковою формою організації обрядового простору є чотирикутник, що демонструє спосіб культурного освоєння горизонталі. Бінарним опозитом до чотирикутника є коло, яке повторює природні форми. Звіди символіка кола у поховальних обрядах, що розглядається як спосіб повернення до природного стану.

Ключові слова: бінарність, будинок, вовк, «життя», двері, замовляння, кут, лікування, літера, міф, обряд, опозиція, периметр, плахта, плуг, покуть, поле, простір, прямокутник, слово, смисли, традиція, українці, фольклор.

Постановка проблеми.

Оптимальним способом організації простору землеробської культури є створення системи координат, яка складається з паралельних і перпендикулярних прямих. На перший погляд ототожнення «правильності» із «прямокутністю» є досить прямолінійним, однак у ситуації освоєння цілих земель (перетворення хаосу на космос) видається найбільш доцільним і практичним¹. Відповідні аналогії залишилися у німецькій мові: *der Recht* — «правда», *die Rechte* — «права рука», *des Rechteck* — «квадрат». Геометричною моделлю такої системи є прямокутник, що власне і визначає територію, в межах якої здійснюється продуктивна діяльність землероба. За територією периметру — на «чужій території» (мається на увазі у лісі чи в степу) землероб частково втрачає це право, оскільки тут діють інші закони, що асоціюються з непізнаним, а відтак потойбічним, ворожим і небезпечним: «Криклівивци, плаксивици, ідять на вечорниці, там хлопці бородатіє, девки черьоватіє»². Типовими ознаками міфологічного антисвіту є ситуація невидимості (вечорниці), де відбуваються парадоксальні явища, неприйнятні для логіки українського селянина (бородаті парубки і вагітні дівчата).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження периметральних структур є продовженням авторського циклу, присвяченого обрядовому простору³. Вивчення просторових констант традиційної культури є також

¹ Цілину орють уздовж, а боронують — упоперек.

² Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 78 URL : <https://readli.net/poleskie-zagovoryi-v-zapisyah-1970-1990-gg/> (дата звернення 20.10.2024).

³ Темченко А. Символічні аспекти подорожі в лікувальних ритуальних текстах українців. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. Черкаси. 2003. Вип. 50. С. 122–127; Темченко А. Семантика просторово-тілесних розташувань. *Український селянин*. 2010 № 12. С. 117–119; Темченко А. Центр і периферія: динаміка творення обрядового простору. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2011–2012. Вип. 6. С. 260–268; Темченко А. Міфологія простору: семантика горизонталі в традиційних

частиною наукового проекту, започаткованого Науково-дослідним інститутом селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького⁴. Очевидно, що авторські публікації є незначним фрагментом численних наукових праць українських учених, зокрема Р. Якуца⁵, О. Кирилюка⁶, К. Рахна⁷, І. Волинської⁸, І. Несен⁹, які вивчали загальні принципи формування обрядового простору, розглядали його історію і семантику, докладно не торкаючись його конфігуративних особливостей. Відповідна ситуація генерує мету дослідження, яка полягає у вивченні міфології просторової горизонталі під час формування периметральних конструкцій лікувального обряду.

Виклад основного матеріалу.

Створення обрядового периметру пов'язане з ідеєю поступового розширення паралелей, що виявляється як розтягування або розгортання горизонталі¹⁰, точніше розорювання і запліднення поля (<*roľ — «широкий, плаский, порожній»). Невипадково розширення горизонтального простору пов'язане також з ідеєю зростання (вертикального руху), тому місця перебування небезпечних хвороб навмисно вербально ослаблюються. Вони є слизькими і нетривкими, що унеможливує ріст і поширення недуги: «Стрехі маї, стрехі, не дзержацца на вас води — ні сняговіє, ні дашчавіє, не дзіржіце раба Божого (ім'я) ні пиримаўкі, ні урокі»; «Ня вілах пясок не дзержицца, так на Ганні урокі не дзержацца»¹¹. Звідси чотирикутна (розширена і стабільна) форма культурного простору, зокрема міст, будинків, полів, що складаються з паралельних і перпендикулярних прямих (пор. з д-єгип. назвою міста *Гермополіс Шмуну* — буквально «вісім»¹²). Звідси символіка «чотирьох» як числа статичності і надійності. Можливо, звідси походить звичай запрягати для представників верхньої влади квадригу коней або пару волів, що в доданку становить чотири роги (пор. з нім. ragen — «височіти») і зіставляється з поняттями «волость», «власть» < пр-слов. *volstь < *voldtī — «влада, підвладна територія» < *veld- / *vold- — «володіти»; дотичними за значеннями є латиськ. valsts — «держжава», литовськ. valsčius — «волость»; д-руськ. волость — «влада, право, область, округа», польськ. włość — «власність, маєток», чеськ. vlast — «батьківщина, вітчизна». Натомість округла форма житла, що обрисами нагадує стовбур, дупло, гніздо або нору тварини властиве для мешканців диких степу і лісу, для яких чотирикутник є «чужорідною» фігурою, оскільки не зустрічається в природному середовищі.

З ідеєю розтягування чотирикутника зіставляються процеси виготовлення килимів і ряден як способу структурування горизонтального простору (від *рядити* — «упорядковувати»). На відміну від скотарів-кочівників, у культурі яких увага приділяється розтягуванню килима (організація стійбища), у землеробів культивується ідея вертикального зростання, що простежується на прикладі звичаю прикрашати стіни чотирикутними фітоморфними рушниками.

Форму чотирикутника мають також традиційні поховання. Покійнику в якості «приданого» ніби додається частина олюдненого, «культивованого» простору, що «вживлюється» в територію потойбічного, зміцнюючи зв'язок світу живих (поверхні землі) з пращурами (підзем-

уявленнях східних слов'ян (на матеріалі замовлянь). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2017. № 4. С. 42–50; Темченко А. Міфологема подорожі в локативних конструкціях лікувальних текстів українців. *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 3 (385). С. 45–62; Темченко А «Хрестом стелось, хрестом укриваюсь»: захист простору сну в міфологічних уявленнях українців. *Український селянин*. 2023. Вип. 30. С. 98–106.

4 Темченко А. Світоглядні константи обрядів і вірувань. URL : <http://ndis.edu.ua/index.php/naukova-dialnist/proekty/traditsiinyi-kalendar-svitohliadni-konstanty-mifolohichnoho-nasharuvannia/svitohliadni-konstanty-obriadi-vi-viruvan?start=12> (дата звернення 18.10.2024).

5 Якуц Р. Міфологічний час-простір у повісті М. Гоголя «Вій». Соціокультурні проблеми людини. 2010. № 4. С. 107–114.

6 Кирилюк О. Універсальні параметри соціокультурної спеціальності: українська хата. *Універсальні виміри української культури*. Одеса, 2000 216 с. URL : <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Culturology/uvuk/Dwelling.html> (дата звернення: 11.10.2024).

7 Рахно К. «Скидання цапа»: дах як жертвний простір. *Простір в історичних дослідженнях*. 2023. Вип. 4. С. 108–113.

8 Волинська І. Урбаністичний міф — простір для дослідження. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2010. Вип. 8. 312 с. URL : https://chtyvo.org.ua/authors/Volynska_I_Iona/Urbanistychnyi_mif_prostir_dlia_doslidzhennia/ (дата звернення: 16.10.2024).

9 Несен І. Міфообрядовий аспект простору у весіллі Центрального Полісся. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. Вип. 134. С. 41–46. URL : <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2002/13/articles/9.pdf> (дата звернення: 16.10.2024).

10 Топоров В. К семантике четверичности (аналогийское *meц и др.). *Этимология 1981* / ред. Ж. Ж. Варбота, Л. А. Гиндина, Г. А. Климова и др. М. : Наука. 1983. С. 124.

11 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 228, 231.

12 Топоров В. К семантике четверичности (аналогийское *meц и др.). *Этимология 1981* / ред. Ж. Ж. Варбота, Л. А. Гиндина, Г. А. Климова и др. М. : Наука. 1983. С. 111.

ного світу). Крім цього, у могилу кладуться його особисті речі, які мають «померти» разом із своїм власником, що пояснює, чому в давніх похованнях зустрічаються переважно зіпсовані предмети (битий посуд, зігнути мечі), оскільки ціла річ може слугувати своєрідним порталом зв'язку «живого» і «мертвого». Поховання також організують за принципом житла — воно чотирикутне, розташоване на схід сонця, іноді його огороджують імітованим парканом з «воротами», які, на відміну від території «живих», мають бути завжди відкритими¹³, місце розташування тіла називають домовиною¹⁴. Схожим чином організується місце для сну, яке має бути упорядкованим за обрядом, охороняючи пасивне (незахищене) тіло з «усіх» чотирьох сторін. Вербальне устаткування сонного тіла відбувається під час читання магічних текстів, що нагадують молитви: «У кровать ложусь, хрестом стелюсь, хрестом укриваюсь, ангели по боках, спасителі в головах, спасіть мою душу од усякого зла, од усякого врага, не тіки мою душу, ще моє чадо і моє обійстя. Ісус Христос спаси і Божія Матір Марія»¹⁵. Організація міцної основи («хрестом стелюсь») і забезпечення надійного верху («хрестом укриваюсь») утворює простір у вигляді обмеженого чотирикутника, сторони якого охороняються ангелами, Ісусом Христом і Дівою Марією. Візуально текст створює незримий захист і нагадує тимчасове житло із стінами і дахом, що наптовхує на думку про існування берегових замовлянь, які розмежовували «той» і «цей» світи (аналогічні дії виконує священник під час «печатання» могили спочилого)¹⁶.

Напевне, що властивість членувати простір на чотирикутники (не притаманні для природи геометричні фігури) відбувається на рівні «культурного інстинкту», оскільки є оптимальним способом культивування горизонтального простору. Наприклад, основою «бджолиного» простору є шестикутник (соти), «пташиного» — коло (гніздо, нора). Крім цього, чотирикутник є проекцією тіла людини, яке не лише ритуалізує, тобто одухотворяє простір, але допомагає усвідомити його як систему опозиційних значень, що формують шкалу традиційних цінностей. Наприклад, «перед» зіставляється зі сходом, життям, «зад» — із заходом, смертю, «праве» — з півднем, теплом, «ліве» — з північчю, холодом, «голова» асоціюється з небом, «очі» — з сонцем, «лоно» — із землею, «утроба» — з підземним світом тощо.

В орнаментальних композиціях чотирикутник сприймається як олюднена частина простору, оскільки подібним чином (уздовж і упоперек) обробляли цілину. Ідеограми обробленого і заплідненого поля зустрічаються в античних весільних вазах¹⁷ й українському натільному одязі, що прикриває жіноче лоно, тому паралельно набуває еротичного забарвлення (мал. 1–2). У цьому контексті цікавою видається відома приказка про старого коня, який не зіпсує «борозну», але глибоко не виоре. Очевидним є її еротичний підтекст, де під конем розуміється чоловік, а «борозна» асоціюється з vagin(ою). Знакова символіка обробленого чи необробленого поля позначається наявністю чи відсутністю крапки, що відрізняє «дівочий» орнамент від «жіночого» (мал. 3–4).

Чотирикутними є обрядові території й «входи» до них (мал. 5). Наприклад, через вікно чи спеціальний отвір у стіні виносили покійника, про що згадується у д-руськ. літописах і фіксується в польових етнографічних записах¹⁸. Семантика чотирикутника, в цьому випадку, презентує межу «свого», яку перетинає покійник, потрапляючи на територію «потойбічно-

13 На Чигиринщині записано переказ про відвідування родини, загиблим на війні батьком: «Люди кажуть, що на проводи не можна плакати за покійним. Мені стало шкода, що батька нема, дуже плакала. Він прийшов до мене і говорить, що не загинув, а одружився і має двох дітей. Довго ходив. Поїхали на заробітки. Прийшов до неї, вирішив познайомити з сім'єю. В ліс завів, *чиста хата*, нема образу, жінка і двоє дітей в чорному, не промовили і слова. Люди горять, що могли пригощати жабами» [польові матеріали автора: с. Галаганівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.]. Надмірна чистота, відсутність образів і чорний колір є ознакою потойбічного.

14 Відповідні лексичні форми вказують на ознаку зменшення на кшталт хата — хатина.

15 Польові матеріали автора: с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

16 Печатання гробу — хресте посипання землею опущеної у могилу труни і кроплення її святою водою, є завершальною обрядовою дією, яку виконує священник.

17 Акимов Л. И. К проблеме «геометрического» мифа: шахматный орнамент. *Жизнь мифа в античности: Материалы научной конференции «Витперовские чтения–1985»*. М.: Советский художник, 1988. Вып. XVIII. Т. I. С. 60–98.

18 «В літо 1015. пішли печеніги походом на Русь. Володимир послав проти них свого сина Бориса, а сам дуже заслабував. хворіючи, він і помер у липні на п'ятнадцятий день. помер він у Берестові, у князівському селі під Києвом. і не сказали про його смерть нікому, втаїли, чекали, коли повернеться з походу Борис. бо в цей час був у Києві Святополк. уночі розібрали поміст між двома дерев'яними будівлями, загорнули Володимира в килим і спустили ливнами на землю. потім, поклавши його на сани, відвезли й поставили у десятигнінній церкві, яку він сам збудував. та почули про його смерть люди, зійшлись без ліку й числа і плакали за ним — бояри як за заступником землі, бідні ж як за своїм заступником і годувальником. і поклали його в труну мармурову, поховали тіло його,

го». Чотирьохкутними будували лабіринти, храми, в яких відбувалися обряди, пов'язані з ідеєю воскресіння. Проекція «свого» простору простежується в інших обрядових діях, зокрема іграх — шахах, картах, де реалізується ситуація вибору між життям і смертю¹⁹.

Опозиційною фігурою до чотирикутника (освоєної ділянки землі) виступає коло (небо), яке позиціонується у сакральній архітектурі як ідеограма недосяжного для смертних сакрального простору «вічного життя»²⁰. На противагу «безкінечному» колу периметр складається з ламаної прямої й сприймається як загроза розімкнення цілісної системи (на зламах) й актуалізує опозицію «замикання-розмикання».

Сприйняття чотирьохкутника як форми «замкненого» простору пояснює, чому череду обходили по периметру, ненадовго зупиняючись на кутах, ніби фіксуючи зону нестабільності: «Як перши раз вигоняюць [коров], то абийдзі череду три рази так на четири вугла», перейдзі і кажи: «Як умесці тучкі, так і ви [корови] ўмесці ходзіце»²¹. Обрядова стабілізація кутів, які фіксують межі периметру, гарантують його міцність і зіставляються з мотивом залізного тину: «Святи Юрій Пабеданосец їздить на сівом кане по залатой гаре, бере с залатой гари залатіє ключі, железний тин і обставляє железним тином чорную (масть) короў»²². В окремих текстах обрядові функції тину абсолютизуються і він набуває космічних масштабів: «Засекаю (масть) ат тину і до тину, ат небеса і до зямлі»²³. Загалом текст тину є алегорією, оскільки є описом поширеної до середини ХХ ст. апотропейної дії. Перед першим вигонем череду окреслювали металевими предметами: сокирою, косою, ножом чи вилами, які можуть застосовуватися також як зброя (давні римляни окреслювали новонародженого мечем²⁴). Звідси обрядове використання голок або шпильок як їхніх мікроаналогів, що практикували українські жінки для захисту себе і дітей від «урічливих» очей. У лікувальних обрядах найпоширенішим магічним предметом є ніж, який має подвійну семантику, оскільки є знаряддям убивства і жертвоприношення. У межах цієї опозиції стають зрозумілими лімінальні дії, де ніж стає атрибутом перетворення людини на вовка, гострота зубів якого асоціюються з міцністю металевого леза. Відповідні асоціації не випадкові, оскільки в українців вовк є тотемом, на який можна перетворитися, перекинувшись через увіткнутий у землю ніж («зуб хижака»). Осіб, які здійснили обрядове перевтілення, називали перевертнями або вовкулаками, тобто тими, хто перекинувся і одягнув вовчу шерсть, про що свідчить етимологія поняття: д-руськ. *волкодлак*, *волколак* — «вовча шерсть» < п-сл. *v^blkъ — «вовк» + *dolka — «шерсть, шкіра», що пояснює похідне значення болг. *вълколакъ* — «мрець-упир»²⁵.

Під час лікування небезпечних недуг міцність залізного оберегу посилювали у дев'ятеро. Наприклад, щоб врятуватися від «чорної хвороби» (раптових епілептичних судом) одягали хрестик, виготовлений з кінчиків дев'яти кіс і освяченого протягом дев'яти служб²⁶. За логікою обряду захисна дія такого оберегу посилюється до граничного результату і складає максимальну кількість «земних» кіс (дев'ять по дев'ять = $81,8 + 1 = 9$), що дозволяє протистояти «космічній» косі смерті. Схожу семантику має звичай прикрашати себе металевими предметами, що можуть замикатися і розмикатися: браслетами, намистом і сережками²⁷. Однак радикальним методом захисту під час чергового нападу епілепсії є накривання недужого ноцвами, що має раціональне пояснення, оскільки фіксує тіло і суттєво обмежує довільні рухи, спричинені судомами м'язів. Згодом обрядові дії практичного характеру трансформуються

великого князя, з плачем] [Літопис «Повість минулих літ». URL: <http://www.litopys.com.ua/encyclopedia/organ-zats-ya-derzhavnogomekhhan-zmu/l-topis-pov-st-minulikh-l-t/> (дата доступу 22.09.2024)].

19 Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи. Черкаси : «ІнтралігаТОР». 2015. 112 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Temchenko_Andrii/Tradytiini_mantychni_praktyky_arkhaika_znakovoi_systemy/ (дата доступу 20.10.2024).

20 Основу храму становить квадрат, а його склепіння має форму сфери.

21 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 901.

22 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 904.

23 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 906.

24 Познанский Н. Заговоры. Опыт исследования происхождения и развития заговорных формул. М. : «Индрик», 1995. с. 247.

25 Труды Отдела древнерусской литературы / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом) / Ред. В. П. Адрианова-Перетц М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. Т. IX. С. 25–26.

26 Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928–1931 рр. *Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України*. Ф. 1–5. 425. С. 36.

27 Звичай «замикати» за допомогою шпильки дійшов до нашого часу.

на метафори, що пояснює незрозумілі, на перший погляд, мотиви у текстах «від звижу» (порушення цілісності тіла): «В цьому лесе там лежало карито, пот тим каритом воўк свінямі наедаўся. Як воўку не наедацца, так удару і звижу не зачінеца»²⁸.

Вище зазначалося, що кут сприймається як своєрідна зона ризику, оскільки на відміну від хреста, утвореного шляхом перетину (фактичного накладання) ліній, відбувається лише точкове з'єднання двох перпендикулярів. Разом із тим, кути є ключовими елементами організації чотиривимірного простору, оскільки (як і сторони світу) утворюють смислові опозиції, що стабілізують простір по діагоналі. Прикладом може слугувати традиційне житло, в якому діагональ покуть («божник») — запічок (мал. 6) дублює на рівні житлового простору смислові пари «небо — земля», «світло — темрява», «життя — смерть». Місце розташування ікон («богів») іноді підсилюється ідеограмами із символікою життя (мал. 7), що вказує на його зв'язок із християнським храмом²⁹.

Виникнення «додаткової» опозиції (крім «півдня-півночі», «сходу-заходу») модифікує систему координат по діагоналі. У зв'язку з цим кути частково переймають семантику сторін світу і стають місцем перебування «своїх» або «чужих» пращурів: «Дед лесовік, баба куткова, полюб'ємся, і познаємос, і детками поминяємос»; «Куточки-браточки, возьміте от того младенца ночнічки да нашліте на его сонічки»³⁰. Аналогічні мотиви зафіксовані у польських текстах: «Kaṭku, kaṭku przywróć spanie mojemu dziesięćki» («Куток, куток, поверни моїй дитині сон»³¹). У цьому контексті кут будинку може бути місцем домовика, тому тут традиційно зберігали найцінніше або ховали скарби^{32,33}: «в нѣкоем кутѣ дома моег погребѣ твое желѣзо»³⁴. Відомості про вшанування кутів як священного місця фіксуються у давніх літературних пам'ятках, зокрема в «Слові про ідолів» Григорія Богослова, де перераховуються імена божеств, яким офірували наші пращури: «<...> а друзии подѣ ввиномѣ и в повѣтѣхъ скотѣмъ молатса, аки погании, а инии требами мерзѣми молатса блоутивше, а инии пѣють коускы и ростѣкы лоуковыми. и коутноу бѣ и велѣ бѣгъни. и ѣдрѣю. оубилухѣ и скотноу бѣ. и попуникоу и лѣсну бѣ. и спорынами и спѣхоу»³⁵.

Згадування «кутного» бога не є спонтанним, оскільки імена зазначених в уривку божеств розташовуються у певному порядку, який не є випадковим. Загалом проглядається декілька смислових груп, які презентують різні просторові локуси: 1) господарські споруди, де зберігається урожай: «овин³⁶ — повітка»; 2) «жіноча» локація запліднення і народження: «кутний бог — велика богиня³⁷ — Андрій»³⁸; 3) достаток на полі й від худоби: «обилиха³⁹ — скотний бог»; 4) територія лісу: «полуник⁴⁰ — лісний бог»; 4) достаток від праці: «спориня⁴¹ — спіх»⁴².

28 *Полесские заговоры* (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 385.

29 Савицкая Г. Символ жизни. *Наука и жизнь*. 2004. № 3. с. 63–66.

30 *Полесские заговоры* (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 41, 51.

31 *Полесские заговоры* (в записях 1970–1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. С. 55.

32 Скарб < д-нім. scerf — «монета», пов'язане з д-нім. scarbon — «карбувати», споріднене з пр-слов. *čerъ, укр. череп; Цікавою у цьому контексті є народна етимологія іменника сукровище — буквально з кров'ю, хоча вірогіднішою є версія від пр-слов. *kryti, звідси ст-слов. крыти — «крити, скривати».

33 Дьяченко Г. Полный церковно-славянский словарь. М. : Издательский отдел Московского Патриархата, 1993. 1158 с. (репринт). URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/2/24/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82_%D0%93_%D0%94%D1%8C%D1%8F%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE-%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%8F%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C_%281900%29.pdf (дата доступу 15.10.2024).

34 Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук: в 3 т. СПб. : Типография Императорской академии наук, 1893–1903. Т. 1. 1993. С. 1383.

35 Гальковский Н. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси : в 2-х т. М. : Индрик, 2000. Т. 2. (Древне-русские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народов). С. 34. репринтное издание. URL : https://azbyka.ru/otechnik/Istoriya_Tserkvi/borba-hristianstva-s-ostatkami-jazychestva-v-drevnej-rusi-tom-2/ (дата доступу 21.10.2024).

36 Клуня — місце для зберігання збіжжя.

37 Велий < пр-слов. *veljъ, *velikъ < д-руськ. великъ, походить з пр-індоєвр. *wel-, споріднене з тох. A. wäl — «князь, правитель», walke — «тривалий», грецьк. ἄλς — «достатньо», буквально «велей» — «те, що переважає звичайну міру».

38 Традиційно до середини XX ст. на Андрія відбувалися дівочі ворожіння на майбутнє заміжжя.

39 «Обилиха» < пр-слов. *obilъ < *obvilъ, д-руськ. обиль — «ще не зібраний у полі хліб, достаток», чеськ. obilí — «хліб у зерні»; рос. обилиха — «каша з борошна» < рос. обилье — «обмолочене зерно» [Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва. Москва : Прогресс, 1986–1987. Т. 3 (Муза — Сят). 1987. с. 100].

40 Незрозуміле походження, можливо пов'язане з назвою лісової ягоди полуницею < поленіти — «яскраво горіти; червоніти, дозрівати», паліти — «червоніти, рум'яніти».

41 Д-руськ. спорыня — «достаток, надлишок» < «спор» — надлишок, прибуток, урожай, спорий — «стиглий». Рід грибів сімейства ріжкових (Clavicipitaceae), що паразитує на окремих злаках, зокрема на житі та пшениці, може викликати галюцинації і запаморочення.

42 Пр-слов. srъxъ — «спішність; успіх», пов'язане з дієсловом srěti — «поспішати, прямувати; дозрівати», д-руськ. spъxъ — «поспішність; швидкість; старанність; праця; успіх, процвітання; удача, щастя», spъshenie — «праця», spъshie — «старанність»,

У контексті периметральних сюжетів цікавими видаються божества, що стимулюють заміжжя і народження дітей: «кутний бог — велика богиня — Андрій». Крім поширених до середини ХХ ст. дівочих ворожінь на Катерини (можливий аналог «великої богині») і Андрія, в українців збереглися рудименти моління «кутному» богу. Наприклад, недужу дитину поїли або обмивали водою, зливу з кута будинку, де, можливо, раніше розташовувалося зображення «кутного» бога — аналога домовика: «На вуглі здіймаю, все зло відганяю у всяку болість, яка єсть: остець, ловець, кривавий, жилавий, зубовий»⁴³. Після лікування (у «чистому», внутрішньому куті — «по-куті») «нечисту» воду виливали на «глухий» (не-живий, зовнішній) кут, розташований з «глухої» сторони (аналог просторового «ніщо», «где люди не бувають, не чувають, і де урокі, і лякі, і престети ссілають»⁴⁴), що наближує «глухий» кут до образу «чистого поля» у значенні не заселеного людьми «пустого» місця: «Лесові дьдїед, лесова баба, своє подуманье несїте ў чїсти поля, где ветер не веє, сонце не грее, дар Божїй не родїть, глас туди не заходїть»⁴⁵. Співвідношення кута з домовиком простежуємо у поліщуків, де кутовий стовп печі називали «дїдом» (пращуром), до якого зверталися у текстах «від крикливець» (хвороби нащадків): «Добрий день, старїй дедечку, тебе синок, мене дочка»; «Помагай ти, сивий дїдок, в мене дочка, в тебе — синок»⁴⁶. «Старим», «стовповим», «господарем» називали також «живий» вогонь, який добували шляхом швидкого обертання веретена навколо власної осі. На цьому вогні (у печі) «спалювали» кольки і сухоти: «Хрьосна казала: «Де ви відалї, де ви чувалї, щоб дітя ў печь сажать?» — «А де ви відалї, де ви чувалї, щоб на дітя поноси напалдалї?». Так трї раза. Одна (жїнка) дітя держїт, а друга — лопату, лопату прїтуліт (до дитини) і лопату ў печку (робить вигляд, що саджає лопату з дитиною у піч)⁴⁷.

Можливо, що у давнину «дїду»-стовпу надавали антропоморфних обрисів, пережитками якого є виготовлення у верхній частині стовпа «копки» — невеликого заглиблення, куди ховали пуповини новонароджених. Б. Рыбаков припускається думки, що це був рот ідола⁴⁸. Схожими є звертання до «лісовика»: «Добри вечар лясун, у тебе дочка, у мяне син»⁴⁹. Зіставлення образів «дїда» і «лісовика» (уособлення опозиційних відношень «внутрішнього-зовнішнього», «свого-чужого») наштовхує на думку, що кутовий стовп дублює семантику «культивованого» світового дерева і поєднує опозицію «життя-смерть», «свій-чужий», «верх-низ», оскільки його внутрішня сторона вважалась «обличчям» ідола («копка — рот»), а зовнішня — асоціювалась з тильною, задньою частиною, що співвідноситься з «потойбічним» і «нечистим»: «Вроки, вроки заберїть сороки, а всі помисли заберїть на коромисли, хто мою Богданочку Троквіцю (обрядове ім'я корови ?) навроче, той через сраку язык переволоче»⁵⁰.

У лікувально-магічних обрядах, так само як в інших діях ритуального характеру, практикується створення «тимчасового» простору. Мета відповідного моделювання полягає у знаковому розмежуванні обрядової й буденної діяльності, оскільки під час магічного зцілення послаблюється захисна межа, яка роз'єднує «цей» і «той» світи. Прикладом може слугувати обряд лікування «живота»: «Од сояшниць треба маленький горщикок налить водою, та тречї положить у його пшоно, беручи його меж пальцями, да поставить до жару. Треба взят миску, ложку, ніж і веретено. Тодї як закипить, то треба висипать із горщика у миску і горщик у мисці перевернуть і на животі поставить миску, ніж у руки і водить кругом по дні по горщику: «Святителю Миколаю, угоднику Божий, помощнику скорий! Допоможи минї ласкою своєю небесною вимовити і виговорити і соняшницї, і веретїльницї, і заспани, і наслани, і ранїї, і пізнїї. Я вас вимовляю, я вас вишепчу, я вас зварю, бо тут вам не стояти, часу не теряти, кишками не войовати. В другий раз, в добрий час». За другим

спїшити — «прагнути», польськ (заст.) śpiesz — «спїшність, квапливість, поспїх».

43 Таємна сила слова (Заговори, замовляння, заклинання) / упор. вст. ст. Г. Б. Бондаренко. Київ : Т-во «Знання» України 1992. С. 42-б.

44 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 145.

45 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 203.

46 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 43-44.

47 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 111.

48 Рыбаков Б. Язычество древней Руси. М. : Наука. 1988. С. 496.

49 *Полесские заговоры* (в записях 1970-1990-х гг.) / сост. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова. М. : Индрик, 2003. № 45.

50 Польові матеріали автора: с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

разом ніжик топлять у мисці, потім ложку, веретено і гребінку. Послі подухають на миску і кажуть: «Не мій дух — Господній, Господь Милосердний і святая Варваро, мучениця великая! Допоможи мині вимовати». Тоді миску знімають з живота, ставлять сторч ніж і тречі зверху поливають водою, так і на гребінку, на веретено, на ложку і дають три ложки випити, а після виливають у помії, бо надвір виливати гріх»⁵¹. Перша дія, за допомогою якої відбувається локалізація недуги, полягає у забороні торкатися долонею («продуктивною» частиною руки) пшоно, яким годували «сосяшницю».

У зв'язку з цим стає зрозуміло, чому зерно беруть між пальцями, що констатує його якісний перехід з категорії корисного-«живого» в статус шкідливого-«не-живого»⁵². Схожу семантику має перевернутий догори дном горщик (діал. *перекинутися* — «померти»), який зіставляється з іншими обрядовими перевертаннями, зокрема одяганням сорочки («другого», культурного тіла) «пазухою на спину» під час відсилання переляку⁵³, перекиданням лав і розбиванням посуду на похоронах тощо. Водіння ножом навколо дна горщика локалізує хворобу, ніби «відтинаючи» її від світу «живих». Відповідні дії здійснюють у присутності сакральних покровителів — святих Миколая, Варвари і «Господа Милосердного», які «направляють» руку знахаря й «верифікують» його дії. Очищення тіла хворого відбувається за посередництвом його особистих речей, потенційних носів хвороби — гребінки, веретена і ложки.

В окремих випадках створюються обрядові периметральні моделі, що унеможливають розвиток недуги (властивості «живого» тіла) у зв'язку з імітацією смерті хворого. Під час здійснення обряду недужого одягали у поховальний *білий* («безтілесний») одяг. З церкви приходили чотири братчики, чотири сестриці, священник, дяк і староста, які приносили із собою братські свічки. Недужого садили на стілець, попередньо застеливши його *білою* («безтілесною») хусткою. Братчики запалювали великі свічки і клали на столі «чисту білу пшеницю» (ймовірно, аналог колива), куди ставили дев'ять менших свічок. Священник правив службу і світив одну свічку, потім мирував хворому дев'ять разів груди, чоло і руки. Після чого гасив одну свічку і запалював іншу. Обряд повторювався дев'ять разів. Після завершення обряду, його учасники пригощались, як на поминках: «Як буде жить, то скоро одужає»⁵⁴.

Моделювання периметрального простору дає можливість змінювати ситуацію, зокрема «призупиняти» старі (видимі) причинно-наслідкові зв'язки і «створювати» нові (текстові). Часто таке моделювання зустрічаємо у текстах «на суд», де підкреслюється чотиримірність простору⁵⁵: «Іду я во суд, сонце в лице, місяць в плече, зорею підпережусь, нікого не боюсь. Вхожу я в суд, в суді чотири стіни і всі чотири німі. По середині стіл стоїть, на столі відро крові стоїть та за столом чотири судді сидить. Хто мене не правильно буде судити, той цю кров буде їсти й пити, а ви, стіни, будете німі, а ви, лави, будете праві, а ви, пороги, станьте мені на допомогу, а ви, враги, собі лікті кусайте, та на мене злоби не майте. У суд уходжаю, праву руку наседаю, права рука піді мною (сісти на праву руку) весь суд за мною, щоб мені з горя не журитися, щоб мені от суда не смутитися, щоб на ваше горе, враги, подивитися, і сволок, і лави, і весь суд за нами, а ви, щоб, враги, сохли й висихали, одного Бога на поміч звали. **Замовляння** говорити про себе три або дев'ять раз»⁵⁶.

51 Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 2. С. 122–123.

52 Укр. пшениця, пшоно, пшінка: *ръшєнь — «потовчений», рєшь — «товкач» < *ръхати — «товкти»; зіставляється з дієсловом «пхати», д-руськ. пхати, пихати. Зіставляється з поняттями запліднення і народження: пхати: і-європейськ. *pis- / *peis-; пор. з литовськ. pīsti, pišù, pisaũ — «соіге», paisyti, pisaũ — «обдирання ячменю від костриці за допомогою молотіння», д-індійськ. pēṣṣar — «той, хто товче»; ц-слав. пхати, болгарськ. пьхам — «сую», словен. pharti, чеськ. pcharti, pchnouti — «пхати, тикати». Зіставляється з пест: чеськ. píst ч. / ж. pīsta, слвц. piest, польськ. piasta, в-лужицьк., н-лужицьк. pēsta, сюди ж. чеськ. pēchovati — «утрамбовувати, утоптувати, набивати». праслов. *rěstь споріднене з лит. piestà, лтш. piesta — «ступа» [Фасмер М. Этимологический словарь русского языка ... Т. 3, с. 250]. Узгоджується з формами: піст — «вживання товченої їжі», піс(т)а — «місце, куди товчуть» → звідси діал. евфемізм товкти — «coitus».

53 Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я. П. Новицьким, П. С. Єфименком, В. П. Милорадовичем). *Українські чари* / упор. О. М. Таланчук. Київ : Либідь, 1992. С. 59.

54 Рябий М. Пісні, весілля, купальські пісні, вірування, легенди, землеробство. 1928–1931 рр. *Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України*. Ф. 1–5. 425. С. 17.

55 Чотиримірність простору моделюється за допомогою образів «чотирьох стін», «столу», «лави» і «чотирьох суддів».

56 Польові матеріали автора: с. Капустине Шполянського р-ну Черкаської обл.

Текст починається формулою божественного захисту, що реалізується як мотив небесного огороження («зорею підпережуся»), що дублює спосіб захисту Богородиці, тому є найнадійнішим: «Ішла Божья Маці ясною горою, шовкову травую, місяцеві обгородзілася, совнійком порізалася, сеткам послалася»⁵⁷. Розташування виконавця обряду «лицем до сонця, спиною до місяця» (можливо, рано-вранці) моделює радіальне збільшення розміру сонця й активізацію світла, припиняючи дію темних сил (у тексті «врагів»), передбачає їхнє знищення («висихання», можливо на сонці). Відповідна експозиція дає можливість відтворити «схід сонця» у будь-який проміжок часу, зокрема тоді, коли відбувається суд (орнаментальні композиції сходу сонця набувають вигляду монограм <O> / ◻<O>◻ / ◻<O>◻, що прикрашають вікна черкаських будівель до нашого часу, мал. 8-9). Змодельована обрядом ситуація на небі (зверху), проектується на суд (німі стіни, сволок, стіл, праві лави, пороги) і посилюється тілесними розташуваннями («праву руку наседаю, права рука піді мною, весь суд за мною»), начебто підстраховуючи її знизу. Зв'язок семантики правої руки з «чотирма стінами» суду простежуємо в німецькій мові die Rechte — «права рука», des Rechteck — «прямокутник», а також синонімічній парі з різними наголосами: *п'равий* — *правій*. У межах виокремленого обрядом простору створюється ситуація вибору: хто несправедливо судить, той стає порушником табу на вживання крові як місце перебування «тілесної» душі^{58, 59}.

Отже, події лікувального обряду, що відбуваються «тут» і «тепер», є лише наслідком змодельованої міфом ситуації, тому значна увага приділяється місцю, де відбувається це моделювання. Крім тілесних розташувань, про які згадувалося вище (стояти обличчям на схід, сісти на праву руку), важливою видається експозиція обряду, зокрема розміщення ритуальних об'єктів: горщик, миска, веретено, ложка, ніж, стіл, лави, сволок, стіни, поріг⁶⁰, — які складають необхідні для досягнення результату комбінації, що нагадує гру «крапленою колодою», де момент ймовірності зведений до мінімуму, а результат завчасно передбачений обрядом.

Висновки.

Лікувально-обрядові тексти на мікрорівні дублюють етіологічні макроміфи, оскільки не лише виявляють симптоми недуги і знешкоджують її наслідки, але відтворюють первинну (перворідну) цілісність. Правильність виконання обряду гарантує надійність його результату, що пояснює детальні описи елементів ландшафту як космічного пра-тіла. В окремих текстах відбувається моделювання культурного простору, що передбачає підсилення природного порядку і створює зону стабільності — периметрального простору, де відбувається остаточне устаткування розбалансованого хворобою тіла. З цією метою відбуваються магичні маніпуляції з ужитковими предметами, внаслідок чого змінюється їхнє функціональне призначення, що дозволяє відтворити «справжню» — приховану від повсякденності міфічну реальність, ніби повертаючись у момент божественного творення⁶¹. Наприклад, змінюючи напрям обертання веретена відбувається вплив на перебіг часу, ритуальна фіксація кутів житла передбачає додатковий захист, а сидіння на порозі (лімінальній території) дає змогу регулювати фізичні й психічні стани хворого. Змінені часово-просторі координати дозволяють використовувати побутові предмети в якості магичних посередників — звичайні ложка або гребінь могли впливати на того, хто нею їсть або розчісується; сорочка ставала обрядовим «дублером» того, хто її носить; горщик перевертали вверх дном і він набував перевернутих, потойбічних ознак, тому застосовувався як засіб знищення недуги тощо. У побуті відповідні дії підлягали табуванню, але дозволялися в обрядовому просторі і часі, де не шкодили «живим».

⁵⁷ Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.) ... № 435.

⁵⁸ Одухотворення частин житла фіксуються у текстах-чаруваннях: «Взяти чубук і крізь нього пропустити тричі води з рота, через зуби, приговорюючи тричі: «Стою на порозі, вижу сволок, а з сволока на плямку (діал. — клямка), а з плямки на N (таку-то)», потім тричі обійти і дати їй випити» [Чубинський П. П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського : в 2 т. Київ : Мистецтво, 1995. Т. 1. с. 103].

⁵⁹ Темченко А. «Тілесна душа» в лікувально-магічних практиках слов'ян. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. Черкаси. 2019. № 1. С. 83–90.

⁶⁰ Поріг, сволок, ворота можуть виконувати функцію межі і належать до «вторинних» об'єктів, тобто тих, що були створені людьми, тому вони є похідними в опозиції «природа-культура».

⁶¹ Наприклад, за літописами плуг і ковальські кліщі «подарував» людям бог Сварог [Гнатюк В. М. Нарис української міфології / підгот. та опрац. тексту, вступ. ст. і прим. Р. Кирчів. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 2000. 263 с.]

Виконавець обряду також набуває інших властивостей, оскільки його дії санкціонуються вищими силами — тотемами і пращурами, пізніше християнськими святими і мучениками, тому він здатен змінювати природу речей, одухотворяючи їхню одноманітну буденність.

Важливим компонентом міфологічних сюжетів є визначення граничної величини обрядового периметру і виокремлення точок виходу за його межі, якими є поріг, вікно, комин і двері. У цьому разі виконавець обряду наслідує дії Творця, який спочатку створює простір, а потім наповнює його обрядовими предметами. Входи і виходи з периметрального простору виглядають як своєрідні портали зв'язку з територією потойбічного, які відкриваються під час виконання обряду. У результаті виголошення Слова механічні дії трансформуються на ритуальні, оскільки таким чином наслідується процес божественного Творення («І сказав Бог»), що пояснює лаконічність обрядових текстів і насиченість образами святих.

Знаковою формою організації простору є чотирикутник, що відбиває спосіб культурного освоєння горизонталі, позаяк поля, міста є прямокутними, структура тканини і мисливських тенет також виглядає як перетин перпендикулярів. Бінарним опозитом до чотирикутника виступає коло, яке повторює природні форми — дерева, гори, озера, нори, дула, небесні світила, тілесні отвори є округлими. Звіди символіка кола у поховальних обрядах, яке розглядається як спосіб повернення у природний стан («в лоно землі»⁶²). Наприклад, в мисливських і ранніх землеробських культурах, представники яких ще не володіли орними технологіями, побутовали овальні — «утробні» поховання. Можливо, що з ідеєю небесного вогню-кола пов'язані ритуальна кремація померлих. Звідси застосування (вогняного ?) кола як захисту (створення «персонального» горизонту) від агресивного, «дикого» природного середовища.

Напевно, що з чотирикутником пов'язується семантика кута як точки з'єднання перпендикулярних прямих. Кутіві злами прямої лінії утворюють «слабкі» місця, що пояснює традицію розташовувати в кутах берегові об'єкти, зокрема башти, ікони, камені, захисні знаки, що підсилювали непорушність і статичність горизонтального простору⁶³.

References:

1. Akimov, L. (1998) K probleme «geometricheskogo» mifa: shakhmatnii ornament. Zhizn mifa v antichnosti : Materiali nauchnoi konferentsii «Vipperovskie chteniya–1985». [On the problem of the “geometric” myth: chess ornament. Life of myth in antiquity: Proceedings of the scientific conference “Vipper Readings–1985”]. Moskva: Sovetskii khudozhnik, XVIII, I, 60–98. [in Russian].
2. Chubynskiy, P. (1995) Mudrist vikiv. Ukrainiske narodoznavstvo u tvorchii spadshchyni Pavla Chubynskoho [Wisdom of the Ages. Ukrainian Ethnology in the Creative Heritage of Pavlo Chubynskiy], Kyiv : Mystetstvo, 2. [in Ukrainian].
3. Dyachenko, G. (1993) Polnii tserkovno-slavyanskii slovar. [Complete Church Slavonic Dictionary] Moskva: Izdatelskii otdel Moskovskogo Patriarkhata. [in Russian].
4. Galkovskii, N. (2000) Borba khristianstva s ostatkami yazichestva v drevnei Rusi [The Struggle of Christianity with the Remnants of Paganism in Ancient Rus] Moskva. [in Russian].
5. Kyryliuk, O. (2000) Universalni parametry sotsiokulturnoi spatsialnosti: ukrainska khata. [Universal parameters of sociocultural spatiality: Ukrainian hut. Universal dimensions of Ukrainian culture] Odesa. [in Ukrainian].
6. Nesen, I. (2002) Mifoobriadovyi aspekt prostoru u vesilli Tsentralnoho Polissia. [Mythological aspect of space in the wedding of Central Polissya] Etnichna istoriia narodiv Yevropy. [Ethnic history of the peoples of Europe], 134, 41–46. [in Ukrainian].
7. *Poleskie zagovori (v zapisyakh 1970–1990-kh gg.) [Polesie conspiracies (in the records of the 1970–1990s)]* (2003) (Ed.) T. A. Agapkinoi, Ye. Ye. Levkievskoi, A. L. Toporkova. Moskva: Indrik, 78. [in Russian].
8. Poznanskii, N. (1995) Zagovori. Opit issledovaniya proiskhozhdeniya i razvitiya zagovornikh formul. [Conspiracies. An attempt to study the origin and development of conspiracy formulas.] Moskva: «Indrik». [in Russian].

⁶² Пор. лоно — луна — лунка — *louksna — «біла, яскрава» [Этимологический словарь русского языка / Под. ред. М. Н. Свиродовой. М. : «Аделант». 2014, с. 191].

⁶³ У Новому Завіті наріжний камінь є головним захисним компонентом житла: «Камінь, котрий відкинули будівничі, став каменем наріжним» (Мт. 21: 42).

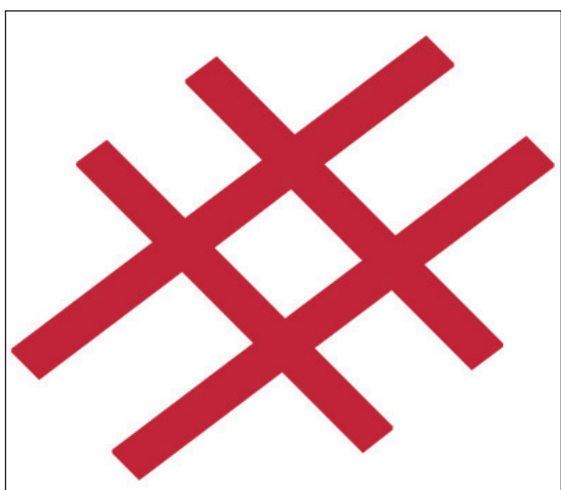
9. Rakhno, K. (2023) «Skydannia tsapa»: dakh yak zhertovnyi prostir. Prostir v istorychnykh doslidzhenniakh [“Throwing the goat”: the roof as a sacrificial space. Space in historical studies], 4. [in Ukrainian].
10. Rukopysni fondy IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy.
11. Savitskaya, G. (2004) Simvol zhizni. [Symbol of life] *Nauka i zhizn. [Science and life]*, 2, 63–66. [in Russian].
12. Taiemnychi Cherkasy: shcho mozhut rozpovisty stiny storichnykh budivel (foto). [Mysterious Cherkasy: what the walls of century-old buildings can tell (photo)] *Pro vse. [About everything.]* Retrieved from <https://provce.ck.ua/tajemnychi-cherkasy-scho-mozhut-rozpovisty-stiny-storichnykh-budivel-foto> [in Ukrainian].
13. Temchenko, A (2023) «Khrestom stelius, khrestom ukryvaius»: zakhyst prostoru snu v mifolohichnykh uiavlenniakh ukrainsiv. [“I spread out with the cross, I hide with the cross”: protection of the space of sleep in the mythological representations of Ukrainians]. *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*, 30, 98–106. [in Ukrainian].
14. Temchenko, A. (2003) Symvolichni aspekty podorozhi v likuvalnykh rytualnykh tekstakh ukrainsiv. [symbolic aspects of travel in the healing ritual texts of Ukrainians] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia istorychni nauky. [Bulletin of Cherkasy University. Series historical sciences]*, 50, 122–127. [in Ukrainian].
15. Temchenko, (2010) Semantyka prostorovo-tilesnykh roztashuvan. [Semantics of spatial and bodily locations] *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*, 12, 117–119. [in Ukrainian].
16. Temchenko, A. (2011–2012) Tsentri i peryferiia: dynamika tvorennia obriadovoho prostoru. [Center and periphery: dynamics of creation of ritual space] *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky [Eidos. Almanac of theory and history of historical science]*, 6, 260–268. [in Ukrainian].
17. Temchenko, A. (2015) Tradytsiini mantychni praktyky: arkhaiika znakovoi systemy. [traditional mantic practices: archaic sign system] Cherkasy : «IntralihaTOR». [in Ukrainian].
18. Temchenko, A. (2017) Mifolohiia prostoru: semantyka horyzontali v tradytsiinykh uiavlenniakh skhidnykh slovian (na materiali zamovlian). [Mythology of space: semantics of horizontality in traditional representations of the Eastern Slavs (based on spells)] *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky». [Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”]*, 4, 42–50. [in Ukrainian].
19. Temchenko, (2019) «Tilesna dusha» v likuvalno-mahichnykh praktykakh slovian. [“Corporeal soul” in the healing and magical practices of the Slavs]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Istorychni nauky». [Bulletin of Cherkasy University. Series “Historical Sciences”]*, 1, 83–90. [in Ukrainian].
20. Temchenko, A. (2020) Mifolohema podorozhi v lokatyvnykh konstrukttsiakh likuvalnykh tekstiv ukrainsiv. [Mythologeme of travel in locative constructions of healing texts of Ukrainians] *Narodna tvorchist ta etnolohiia. [Folk art and ethnology]*, 3, 45–62. [in Ukrainian].
21. Temchenko, A. Svitohliadni konstanty obriadiv i viruvan. [Worldview constants of rites and beliefs] Retrieved from <http://ndis.cdu.edu.ua/index.php/naukova-diialnist/proekty/tradytsiinyi-kalendar-svitohliadni-konstanty-mifolohichnoho-nasharuvannia/svitohliadni-konstanty-obriadiv-i-viruvan?start=12> [in Ukrainian].
22. Toporov, V. (1983) K semantike chetverichnosti (analoliiskoe *meu i dr.). *Etimologiya 1981 [On the semantics of quaternary (Analolian *meu and others). Etymology 1981]*. Moskva: Nauka. [in Russian].
23. Trud, I. (1993) *Sreznevskogo. Izdanie otdeleniya russkogo yazika i slovesnosti Imperatorskoi akademii nauk [Sreznevsky. Publication of the Department of Russian Language and Literature of the Imperial Academy of Sciences]*. Sank-Peterburg, 1. [in Russian].
24. *Trudi Otdela drevnerusskoi literaturi [Works of the Department of Old Russian Literature] (1953)* Moskva. [in Russian].
25. Volynska, I. (2010) Urbanistychnyi mif — prostir dlia doslidzhennia. Prydniprovia: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia [Urban myth — a space for research. Dnieper region: historical and local history studies]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
26. Yakuts, R. (2010) Mifolohichni chas-prostir u povisti M. Hoholia «Vii». [Mythological Time-Space in M. Gogol’s Story “Viy”] *Sotsiokulturni problemy liudyny. [Sociocultural Problems of Man]*, 4, 107–111. [in Ukrainian].

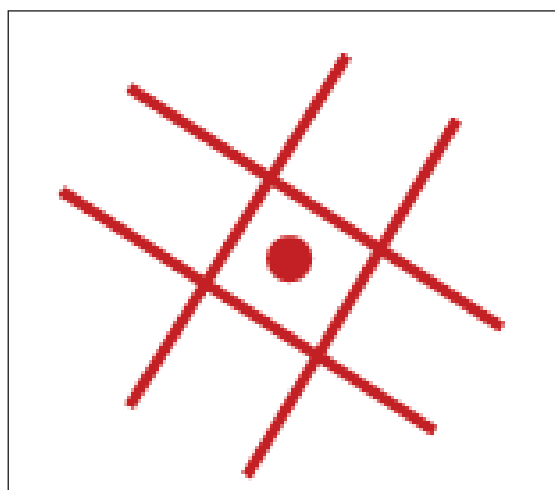
Мал. 1. Орнамент античної вази

Мал. 2. Українська плахта. Фото з Інтернету

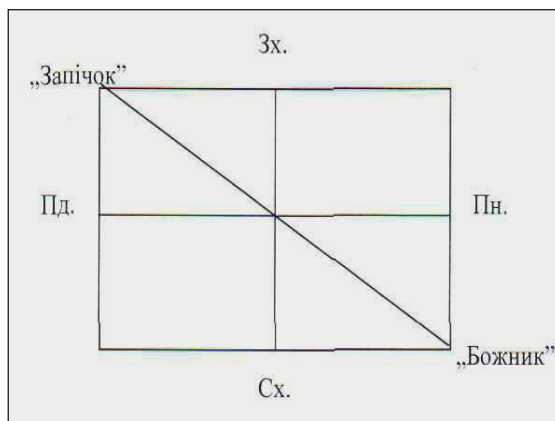
Мал. 3. Орнамент дівочої «незаплідненої» сорочки.
Метафора цілини.

Мал. 4. Орнамент жіночої «заплідненої» сорочки.
Метафора виораного поля.

Мал.5. Вікно. Черкаси, поч. XX ст. Фото автора.

Мал. 6. Діагональ Божник —
запічок у структурі традиційного житла.

Мал. 7. Захист кута у вигляді оберегу «Ж» (життя).
Фото автора.

Мал. 8–9. «Три сонця»: ранок, південь, вечір. Віконниця будинку м. Черкас¹,
фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.

¹ Таємничі Черкаси: що можуть розповісти стіни сторічних будівель (фото). Про все. URL : <https://provce.ck.ua/tajemnychi-cherkasy-scho-mozhut-rozpozisty-stiny-storichnyh-budivel-foto/> (дата доступу 12.10.2024).

Надійшла до редакції / Received: 19.10.2024
Схвалено до друку / Accepted: 16.11.2024